

Anna Kalisz*

Bartosz Wojciechowski**

Standardy niezależności sądów i niezawisłości sędziowskiej – wybrane zagadnienia na przykładzie orzecznictwa sądów europejskich*

Standards of judicial independence and judicial impartiality – selected issues
based on the case law of the European courts

The aim of this article is to decode the European standards of the right to a court, as found in the jurisprudence of the CJEU and the ECHR in the context of the guarantees of judicial independence and judicial impartiality. The above analysis points out that these standards are constantly contextualised and updated due to changes in the normative environment in particular Member States and in the European Union. However, this does not mean that the essence of the values in question cannot be conceptualised and protected in the practice of both European and national courts, as this very study shows. The guarantees of judicial independence and the related impartiality *in genere* are of universal nature within the set of principles and values that determine the standards of a democratic state of law.

Keywords: judicial independence, judicial impartiality, European standards, right to a court, Court of Justice of the European Union, European Court of Human Rights

Artykuł ma na celu zdekodowanie europejskich standardów prawa do sądu znajdujących swoje uzasadnienie w orzecznictwie TSUE i ETPC w kontekście gwarancji niezależności sądów i niezawisłości sędziowskiej. Z analizy wynika, że owe standardy podlegają stałej kontekstualizacji

* **Dr hab. Anna Kalisz**

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Wydział Prawa i Administracji, Polska
Maria Curie-Skłodowska University in Lublin, Faculty of Law and Administration, Poland
anna.kalisz@mail.umcs.pl, <https://orcid.org/0000-0001-9855-0067>

** **Dr hab. Bartosz Wojciechowski, prof. UŁ**

Uniwersytet Łódzki, Wydział Prawa i Administracji, Polska
University of Lodz, Faculty of Law and Administration, Poland
bwojciechowski@wpia.uni.lodz.pl, <https://orcid.org/0000-0002-4271-7056>

- Publikacja powstała w ramach projektu badawczego nr 2017/27/L/HS5/03245 pt. „Świadomość konstytucyjna jako remedium na kryzys dyskursu i deficyt demokracji w Unii Europejskiej” finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki na podstawie decyzji nr DEC-2017/27/L/HS5/03245.

i aktualizacji w związku ze zmianami otoczenia normatywnego zachodzącymi w poszczególnych państwach członkowskich oraz w Unii Europejskiej. Nie oznacza to jednak, że nie da się skonceptualizować i chronić istoty omawianych wartości w praktyce zarówno sądów europejskich, jak i sądów krajowych, na co wskazuje niniejsze opracowanie. Gwarancje niezawisłości i związanej z nią bezstronności sędziowskiej *in genere* mają charakter uniwersalny w zbiorze zasad i wartości wyznaczających standardy demokratycznego państwa prawnego.

Słowa kluczowe: niezawisłość sędziowska, niezależność sądu, standard europejski, prawo do sądu, Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej, Europejski Trybunał Praw Człowieka

I. Wprowadzenie

W demokratycznym państwie prawa zasada niezależności sądów ma charakter gwarancji zarówno podziału władzy, jak i przysługującego jednostce prawa do sądu. Regulacje dotyczące ustroju i struktury sądownictwa, właściwości poszczególnych rodzajów sądów czy gwarancji niezawisłości sędziowskiej zawarte są w konstytucjach poszczególnych państw oraz ustawach (z uwzględnieniem wykonawczej roli rozporządzeń). Kwestia ustroju sądownictwa to przy tym zasadniczo sprawa wewnętrzna państwa, nawet w multientrycznym systemie prawa unijnego oraz w ramach członkostwa w Radzie Europy.

Prawo do sądu, co znajduje potwierdzenie w ugruntowanym orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego [dalej: TK], jest jednym z podstawowych praw jednostki i jedną z fundamentalnych gwarancji praworządności¹. Zgodnie z orzecznictwem TK elementami konstytucyjnego prawa do sądu są: a) prawo dostępu do sądu, tj. uruchomienia postępowania przed niezależnym, bezstronnym i niezawisłym sądem; b) prawo do odpowiednio ukształtowanej, zgodnej z wymogami sprawiedliwości i jawności procedury sądowej; c) prawo do wyroku sądowego, tj. uzyskania wiążącego rozstrzygnięcia sprawy przez sąd; d) prawo do odpowiedniego ukształtowania ustroju i pozycji organów rozpoznających spory; e) prawo do wykonania prawomocnego orzeczenia sądowego w postępowaniu egzekucyjnym². Z tego katalogu wynika, że to niezależny, bezstronny i niezawisły sąd oraz odpowiednio ukształtowany ustrój i pozycja sądów jako organów rozpoznających spory stanowią niezbędne gwarancje prawa do sądu.

¹ *Vide* m.in. Wyrok TK z dnia 23 maja 2018 r., sygn. akt SK 15/15, OTK ZU 2018, seria A, poz. 35.

² *Vide* Wyroki TK: z dnia 6 listopada 2012 r., sygn. akt K 21/11, OTK ZU 2012, nr 10, poz. 119; z dnia 4 listopada 2010 r., sygn. akt K 19/06, OTK ZU-A 2010, nr 9, seria A, poz. 96; z dnia 27 maja 2008 r., sygn. akt SK 57/06, OTK ZU 2008, nr 4, seria A, poz. 63; z dnia 24 października 2007 r., sygn. akt SK 7/06, OTK ZU 2007, nr 9, seria A, poz. 108; z dnia 14 listopada 2007 r., sygn. akt SK 16/05, OTK ZU 2007, nr 10, seria A, poz. 124; z dnia 9 czerwca 1998 r., sygn. akt K 28/97, OTK ZU 1998, nr 4, poz. 50. Szerzej *vide* A. Chmielarz-Grochał, *Bezpośrednie stosowanie art. 45 ust. 1 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 2016, nr 3, s. 67–102.

Prawo europejskie nie pozostaje jednak bez wpływu na ustrój i funkcjonowanie sądów poprzez standardy wypracowane pierwotnie na szczeblu Rady Europy oraz – wtórnie – Unii Europejskiej [dalej: UE]. Wprawdzie nie dotyczą one *stricte* strukturalnego modelu sądownictwa, co, jak wspomniano, leży w sferze suwerennej władzy państwa (w myśl zasady przyznania i zasady autonomii), ale oscylują wokół takich uniwersalnych wartości, jak demokracja i praworządność. Celem obu tych organizacji jest bowiem promowanie demokracji, praw człowieka i praworządności. Źródłem standardów odnoszących się do sądownictwa są akty przyjmowane na szczeblu tych instytucji oraz orzecznictwo Europejskiego Trybunału Praw Człowieka [dalej też: ETPC] i Trybunału Sprawiedliwości UE [dalej też: TSUE]. Standardy dotyczące niezależności sądów i niezawisłości sędziowskiej są wypracowywane i rozwijane przez wskazane organizacje także ze względu na prawa jednostki do sądu, gwarantowane w art. 6 ust. 1 Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności [dalej: EKPC lub Konwencja]³ oraz w art. 47 Karty praw podstawowych UE [dalej też: Karta]⁴. Co istotne, standardy formułowane na szczeblu UE są najczęściej powtórzeniem podstawowych zasad wynikających z dorobku Rady Europy (a jednym ze wspólnych jest członkostwo w Radzie Europy poprzedzające akcesję do UE).

II. Ogólne założenia dotyczące rozumienia prawniczego standardu niezależności sądów i niezawisłości sędziowskiej

Pojęcie standardu może być rozumiane w różny sposób. W znaczeniu leksykalnym standard rozumiany jest jako przeciętny wzorzec (typ, model)⁵. Określa on powszechne, zwykle najbardziej pożądane cechy danego desygnatu i wyznacza minimalne warunki istnienia czy obowiązywania danej instytucji ustrojowej lub prawnej. Pojęcie standardu należy odróżnić od takich pojęć, jak „wartość” czy „zasada prawa”. Wartości to dobra na tyle cenne, że stanowią lub powinny stanowić przedmiot szczególnej troski jednostki, społeczeństwa i państwa⁶. Podobnie jak normy, mogą istnieć samodzielnie bądź wchodzić w skład szerszego systemu czy hierarchii. Jednak w odróżnieniu od norm⁷ nie wyznaczają w bezpośredni sposób wzorów zachowań. Zasady prawa (jako swoiste metanormy z uwagi na szczególne miejsce, które zajmują w danej gałęzi lub wręcz w systemie prawa) są z kolei nośnikami wartości. Mają charakter normatywny,

³ Dz.U. z 1993 r. nr 61, poz. 284.

⁴ *Vide* Traktat lizboński, Dz.U. z 2009 r. nr 203, poz. 1569.

⁵ *Uniwersalny słownik języka polskiego PWN*, red. S. Dubisz, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2008, s. 1373.

⁶ Można wyróżnić pięć podstawowych stanowisk aksjologicznych: stanowisko kulturowe (relatywistyczne), naturalistyczne (obiektywistyczne), emotywistyczne (subiektywistyczne), heteronomiczne, autonomiczne (absolutystyczne) – szerzej *vide* np. G. Kloska, *Pojęcie, teorie i badania wartości w naukach społecznych*, Dom Wydawniczy PWN, Warszawa 1982, s. 42–58.

⁷ *Confer* A. Korybski, *Norma – instytucja: gotowe rozwiązania dylematów decyzyjnych*, [w:] *Pochodzenie, tworzenie i efektywność prawa*, red. P. Chmielnicki, LexisNexis, Warszawa 2014, s. 30 i n.

ponieważ wyznaczają kierunki interpretacji norm i formułują obowiązek realizowania pewnych wartości⁸.

Źródłem europejskich standardów i zasad prawa mających znaczenie dla tak istotnych elementów państwa prawnego, jak niezależność sądów i niezawisłość sędziowska, są: tradycje państw europejskich, regulacje międzynarodowe (w tym EKPC) i unijne (w tym Traktat o Unii Europejskiej [dalej: TUE] i Karta praw podstawowych UE) oraz *case-law* ETPC i TSUE. Sądy, jak i organy administracyjne przy podejmowaniu decyzji mają obowiązek brać z urzędu pod uwagę obowiązujące prawo europejskie wraz z otaczającym je dorobkiem aksjologicznym i orzecznictwem (tzw. *acquis*). *Acquis* odnosi się nie tylko do kwestii obowiązywania (a więc identyfikacji wiążących *de lege lata*), lecz także w dużym stopniu do kierunku dokonywania wykładni norm prawnych (tj. ustalenia znaczenia normy prawnej w kontekście zasad prawa, wartości, standardów). Postępowanie zgodne odpowiednio z *acquis conventionnel* i *acquis de l'Union* (wciąż jeszcze często określane w doktrynie i orzecznictwie polskim jako *acquis communautaire*) oznacza, że sądy krajowe powinny stosować nie tylko wiążące przepisy prawa, lecz także odnośne orzecznictwo ETPC i TSUE, tzn. takie orzeczenia, które ustalają zasady (standardy) uniwersalne, adresowane do wszystkich państw członkowskich Rady Europy.

Niezależność sądów i niezawisłość sędziowska to, jak wspomniano, niezbędne elementy sprawnie funkcjonującego państwa demokratycznego. Stanowią nie tylko gwarancje demokratycznego państwa prawa urzeczywistniającego zasady sprawiedliwości społecznej, lecz także są gwarancją zasady podziału władz, leżącą u podstaw organizacji państwa prawa. Znajduje to wyraz w postanowieniach konstytucyjnych państw demokratycznych. Można je uznać za *sui generis* standardy (a tym samym tradycje konstytucyjne państw europejskich). Co więcej, można stwierdzić, że standardy te mają charakter uniwersalny, gdyż ich treść nie jest wypadkową jedynie ustawodawstwa konstytucyjnego poszczególnych państw czy orzecznictwa sądowego (zwłaszcza sądów konstytucyjnych i sądów najwyższych), ale również aktów prawa międzynarodowego i unijnego oraz orzecznictwa sądów europejskich (tj. ETPC i TSUE). Należy jednak poczynić dwa zastrzeżenia.

Standardy niezależności sądów i niezawisłości sędziowskiej na poziomie Rady Europy wynikają zarówno z EKPC, jak i aktów tzw. *soft law*. W przypadku Konwencji zasadnicze znaczenie ma art. 6 ust. 1 statuujący prawo do sądu, z którego wynika, że „każdy ma prawo do sprawiedliwego i publicznego rozpatrzenia jego sprawy w rozsądnym terminie przez niezawisły i bezstronny sąd ustanowiony ustawą”. Niezależność sądów i niezawisłość sędziowska są zatem warunkami *sine qua non* prawa do rzetelnego procesu sądowego. W odniesieniu do działania polskich sądów wskazany przepis Konwencji ma dwojakie znaczenie. Po pierwsze, znajduje bezpośrednie zastosowanie w sprawach

⁸ Koncepcję zasad prawa jako norm nakazujących realizowanie określonej wartości, gdzie zasady mają wyraźnie odmienny status w porównaniu ze zwykłymi normami prawnymi – *vide* M. Kordela, *Zasady prawa. Studium teoretycznoprawne*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2014, s. 101–124.

sądowych, aczkolwiek najczęściej jest współstosowany z art. 45 Konstytucji RP, co niejednokrotnie bywa efektem wskazania tego przepisu w podstawach skargi czy skargi kasacyjnej. Współstosowanie z przepisami Konstytucji RP oraz tożsamość standardów konstytucyjnych i konwencyjnych w zakresie prawa do sądu powoduje, że powoływanie się na przepis Konwencji ma zwykle charakter subsydiarny i ornamentacyjny. Po drugie, art. 6 ust. 1 EKPC wielokrotnie był punktem odniesienia dla oceny przez ETPC zarzucających Polsce przez skarżących naruszeń prawa do sądu (zwykle w kontekście rozsądnego terminu rozpatrzenia sprawy). Jest to o tyle istotne, że konwencyjna gwarancja prawa do rzetelnego procesu odnosi się literalnie do rozstrzygnięcia o prawach i obowiązkach o charakterze cywilnym albo w sprawie karnej.

Akty *soft law*, będące źródłem standardów mających bezpośredni lub pośredni związek z prawem jednostki do niezależnego i niezawisłego sądu, są stosunkowo liczne. Do standardów postępowania sądowego odnoszą się w szczególności takie akty, jak: Rezolucja nr (78)8 w sprawie pomocy prawnej i prawa do porady⁹; Zalecenie nr R(81)7 w sprawie środków ułatwiających dostęp do sądu (ramowe)¹⁰; Zalecenie nr R(84)15 w sprawie odpowiedzialności publicznej (ramowe)¹¹; Zalecenie nr R(86)12 w sprawie środków zapobiegania nadmiernemu obciążeniu sądów i jego zmniejszania¹²; Zalecenie nr R(94)12 w sprawie niezależności, sprawności i roli sędziów¹³; Zalecenie nr R(2000)2 w sprawie ponownego rozpatrywania lub wznawiania pewnych spraw na poziomie krajowym na skutek wyroku Europejskiego Trybunału Praw Człowieka¹⁴; Zalecenie nr R(2010)3 w sprawie skutecznych środków odwoławczych na przewlekłość postępowania¹⁵; Zalecenie nr R(2010)12 w sprawie niezawisłości, odpowiedzialności i efektywności sędziów, zastępujące Zalecenie nr R(94)12¹⁶. W praktyce sądy zwykle nie powołują się wprost na wymienione akty *soft law*, odwołują się raczej do zgodnego z nimi

⁹ Rezolucja Komitetu Ministrów Rady Europy nr (78)8 z dnia 2 marca 1978 r., <https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=09000016804e2bb2>, dostęp 15 X 2020 r.

¹⁰ Zalecenie Komitetu Ministrów Rady Europy nr R(81)7 z dnia 14 maja 1981 r., <<https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=090000168050e7e4>>, dostęp 15 X 2020 r.

¹¹ Zalecenie Komitetu Ministrów Rady Europy nr R(84)15 z dnia 18 września 1984 r., <<https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016804e3398>>, dostęp 15 X 2020 r.

¹² Zalecenie Komitetu Ministrów Rady Europy nr R(86)12 z dnia 16 września 1986 r., <https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=09000016804f7b86>, dostęp 15 X 2020 r.

¹³ Zalecenie Komitetu Ministrów Rady Europy nr R(94)12 z dnia 13 października 1994 r., <<https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016804c84e2>>, dostęp 15 X 2020 r.

¹⁴ Zalecenie Komitetu Ministrów Rady Europy nr R(2000)2 z 19 stycznia 2000 r., <<https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=334147&Sector=secCM&Language=lanEnglish&Ver=original>>, dostęp 15 X 2020 r.

¹⁵ Zalecenie Komitetu Ministrów Rady Europy nr R(2010)3 z 24 lutego 2010 r., <https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=09000016805cf8e9>, dostęp 15 X 2020 r.

¹⁶ Zalecenie Komitetu Ministrów Rady Europy nr R(2010)12 z dnia 17 listopada 2010 r., <https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=09000016805afb78>, dostęp 15 X 2020 r.

orzecznictwa ETPC¹⁷. Normy te są więc uwzględniane niejako pośrednio. Jeśli chodzi o płaszczyznę ustawodawczą, to państwa członkowskie biorą je pod uwagę w swoich działaniach legislacyjnych, co ma znaczenie, ponieważ sądy podlegają ustawom realizującym zalecenia Rady Europy. Na płaszczyźnie stosowania prawa najpierw trybunały (ETPC, ale i TSUE) uwzględniają standardy z *soft law*, a dopiero potem sądy krajowe powołują się na ich orzecznictwo i sposób interpretacji.

Standardy niezależności sądów i niezawisłości sędziowskiej znajdują swoje źródło również w prawie UE oraz w *acquis de l'Union*. Zgodnie ze wspomnianym art. 2 TUE „Unia opiera się na wartościach poszanowania godności osoby ludzkiej, wolności, demokracji, równości, państwa prawnego, jak również poszanowania praw człowieka [...]”, które to wartości są „wspólne Państwom Członkowskim”. Art. 19 TUE z kolei, który konkretyzuje afirmowaną w art. 2 TUE wartość państwa prawnego, powierza zadanie zapewniania kontroli sądowej w porządku prawnym UE nie tylko trybunałowi, lecz także sądom krajowym, odgrywającym rolę sądów unijnych w znaczeniu funkcjonalnym. Sądy krajowe w zakresie, w którym stosują prawo UE (tj. w tzw. sprawach unijnych¹⁸), są bowiem sądami unijnymi. W związku z tym powinny spełniać określone prawem UE standardy niezależności i bezstronności.

Z punktu widzenia analizowanych standardów znaczenie ma również art. 6 ust. 3 TUE, z którego wynika, że prawa podstawowe, zagwarantowane w EKPC oraz wynikające z tradycji konstytucyjnych wspólnych państwom członkowskim, stanowią część prawa unijnego jako zasady ogólne prawa. Wprawdzie UE ostatecznie nie przystąpiła do EKPC¹⁹, jednak standardy wypracowane na poziomie Rady Europy w ramach stosowania EKPC są uwzględniane przez TSUE przy stosowaniu lub wykładni prawa unijnego. *Acquis conventionnel* mieści się zatem częściowo w ramach *acquis de l'Union*. Standardy prawa do sądu stanowią sztandarowy wręcz przykład multicytrycznej ochrony prawnej, a relacje między standardami konwencyjnymi a unijnymi w zakresie praw podstawowych, polegające na wzajemnym przenikaniu się, określa zasada równoważnej ochrony, będąca wyrazem obustronnego poszanowania dorobku prawnego i dialogu sądowego.

Niezawisłość i bezstronność sądu to również niezbędne elementy prawa do sądu gwarantowanego postanowieniami art. 47 Karty praw podstawowych UE. Karta zapewnia każdemu, komu naruszono prawa i wolności zagwarantowane przez normy

¹⁷ Za mające największe znaczenie dla dorobku Rady Europy uznaje się Zalecenia nr R(2007)7 oraz R(2004)20 – *confer* J. Chlebny, *Europejskie standardy procedury administracyjnej i sądowniczoadministracyjnej*, [w:] *Postępowanie administracyjne w Europie*, red. Z. Kmiecik, Wolters Kluwer Polska, Warszawa 2010, s. 44.

¹⁸ Sprawą unijną (z elementem unijnym) będzie każda sprawa sądowa, której przedmiot pozostaje w związku z prawem unijnym – szerzej *vide* np. R. Grzeszczak, A. Szmigielski, *Sądowe stosowanie Karty Praw Podstawowych UE w odniesieniu do państw członkowskich – refleksje na podstawie orzecznictwa Trybunału Sprawiedliwości i praktyki sądów krajowych*, „Europejski Przegląd Sądowy” 2015, nr 10, s. 13.

¹⁹ Negatywną opinię 2/13 co do projektu porozumienia w sprawie przystąpienia UE do EKPC wydał TSUE w pełnym składzie dnia 18 grudnia 2014 r., ECLI:EU:C:2014:2454.

unijne, prawo do skutecznego środka prawnego przed sądem (art. 47 akapit 1) oraz prawo do sprawiedliwego i jawnego rozpatrzenia jego sprawy w rozsądnym terminie przez niezawisły i bezstronny sąd ustanowiony uprzednio na mocy ustawy (art. 47 akapit 2). Artykuł 47 Karty stanowi urzeczywistnienie unijnej zasady skutecznej ochrony sądowej, zgodnie z którą państwa członkowskie UE są obowiązane zapewnić jednostkom skuteczną ochronę sądową praw wynikających z prawa unijnego (w tym praw zagwarantowanych w Karcie). Z uwagi zaś na wspomnianą funkcję sądów krajowych jako sądów unijnych ochronę taką mają w obowiązku zapewnić również poszczególne państwa członkowskie.

Zasada skutecznej ochrony sądowej wynika ze wspólnych tradycji konstytucyjnych państw członkowskich. Jako zasadę ogólną prawa unijnego po raz pierwszy sformułowała ją TSUE w latach osiemdziesiątych XX w., jeszcze przed spisaniem Karty praw podstawowych UE, która w 2000 r. skodyfikowała tę zasadę²⁰, stanowiąc w art. 47 jej wtórne potwierdzenie²¹. Państwa członkowskie są zatem prawnie obowiązane do ustanowienia systemów środków prawnych i procedur w celu zapewnienia poszanowania prawa do skutecznej ochrony sądowej, gwarantowanego prawem UE²². Jednocześnie z zasady autonomii proceduralnej²³ wynika, że państwa członkowskie same kształtują struktury, procedury i wskazania organów odpowiedzialnych za egzekwowanie praw przyznanych jednostkom przez normy prawa unijnego. Zasada autonomii winna jednak pozostawać w równowadze z innymi zasadami współtworzącymi *acquis de l'Union*. Ustępuje ona zasadzie pierwszeństwa, gdy prawodawca unijny ujednotacza, względnie harmonizuje, postępowanie w określonych sprawach. Autonomia proceduralna państw członkowskich powinna być też interpretowana w kontekście zasady efektywności, której można przypisać charakter swoistej „metazasady” prawa UE²⁴. Z niej bowiem wynika obowiązek zapewnienia przez państwo członkowskie efektywnej drogi sądowej w każdej sprawie, w której występuje związek z prawem UE.

Z wyjaśnień do Karty²⁵ można wnioskować, że art. 47 jest odpowiednikiem art. 6 ust. 1 EKPC, co stanowi istotną wskazówkę interpretacyjną i pozwala twierdzić, że zawiera on w sobie elementy składowe tożsame ze standardem konwencyjnym (jak

²⁰ A. Wróbel, N. Półtorak, komentarz do art. 47 KPP, [w:] *Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej. Komentarz*, red. A. Wróbel, Wydawnictwo C.H.Beck, Warszawa 2013, s. 1195.

²¹ Wyrok Sądu (druga izba) z dnia 7 grudnia 2010 r., Sofiane Fahas vs. Rada UE, sprawa T-49/07, ECLI:EU:T:2010:499.

²² Wyrok TSUE z dnia 25 lipca 2002 r., Unión de Pequeños Agricultores vs. Rada UE, sprawa C-50/00, ECLI:EU:C:2002:462, pkt 39–41. *Vide* także Wyrok Sądu z dnia 20 września 2011 r., Evropaiki Dynamiki – Proigmena Systimata Tilepikoinonion Pliroforikis kai Tilematikis AE vs. Europejski Bank Inwestycyjny (EBI), sprawa T-461/08, ECLI:EU:T:2011:494, pkt 46.

²³ A. Wróbel, *Autonomia proceduralna państw członkowskich. Zasada efektywności i zasada efektywnej ochrony sądowej w prawie Unii Europejskiej*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2005, nr 1, s. 42–43.

²⁴ *Confer* Wyrok TSUE z dnia 22 października 1998 r., IN.CO.GE., sprawy od C-10/97 do C-22/97, ECLI:EU:C:1998:498, pkt 14.

²⁵ Wyjaśnienia dotyczące Karty praw podstawowych, Dz. Urz. UE z 2007 r. nr 303, poz. 17.

również, o czym wspomniano, konstytucyjnym)²⁶. Karta w art. 47 gwarantuje prawo dostępu do sądu niezawisłego i bezstronnego, ustanowionego na mocy ustawy. Niezawisłość, bezstronność i ustanowienie na mocy ustawy to zatem immanentne cechy ustrojowe organu, którym jest sąd w rozumieniu art. 47 Karty. Analogiczne wymagania w stosunku do organu krajowego, który można uznać za sąd, zawarte są w art. 6 ust. 1 EKPC.

Jednocześnie art. 51 ust. 1 Karty stanowi, że „postanowienia niniejszej Karty mają zastosowanie [...] do Państw Członkowskich wyłącznie w zakresie, w jakim stosują one prawo Unii”. Artykuł 52 ust. 3 Karty stanowi, że w zakresie, w jakim Karta zawiera prawa, które odpowiadają tym zagwarantowanym w EKPC, ich znaczenie i zakres są takie same jak praw przyznanych przez EKPC. W efekcie dla określenia standardu prawa do sądu w prawie UE relewantne będzie również orzecznictwo ETPC. Tym samym rozumienie „sądu” na poziomie prawa UE można traktować jako zbieżne z rozumieniem przyjmowanym przez ETPC²⁷.

III. Rola sądów europejskich w badaniu i ochronie konstytucyjnej niezależności sądownictwa i niezawisłości sędziów krajowych

Trybunał Sprawiedliwości UE oraz Europejski Trybunał Praw Człowieka mogą odgrywać bardzo ważne role w badaniu i utrzymaniu konstytucyjnej niezależności sądownictwa. Wprawdzie oba trybunały nie mają bezpośredniego wpływu na ustrojowo-prawne uregulowania sądownictwa, ale wydawane przez nich orzeczenia zawierają i rozwijają standardy w zakresie praworządności, niezależności sądów i niezawisłości sędziów (w tym z punktu widzenia prawa jednostki do sądu), które dotyczą demokratycznego państwa prawa i tym samym w każdym demokratycznym państwie prawa powinny być szanowane i uwzględniane.

W przypadku TSUE jego rola ma dwojaki wymiar. Po pierwsze, trybunał ten orzeka w przedmiocie skarg wnoszonych przez Komisję Europejską przeciwko państwu członkowskiemu, które uchybiło zobowiązaniu ciążącemu na nim na mocy traktatów (procedura z art. 258 i art. 260 TFUE). Po drugie, trybunał orzeka w ramach procedury prejudycjalnej w przedmiocie wykładni traktatów lub ważności i wykładni aktów przyjętych przez instytucje UE (art. 267 TFUE). W praktyce okazało się, że pytania prawne do TSUE, określane w języku prawniczym jako „pytania prejudycjalne”, stanowią bardzo ważne narzędzie służące ochronie praw jednostki, a ostatnio – także obronie wartości praworządności oraz niezależności sądów. Sąd krajowy zwraca się bowiem do TSUE o wykładnię prawa, które obowiązuje wszystkie państwa członkowskie, a następnie

²⁶ Potwierdzają to m.in. Wyroki TSUE: z dnia 6 września 2012 r., *Trade Agency Ltd vs. Seramico Investments Ltd.*, sprawa C-619/10, niepubl., ECLI:EU:C:2012:531, pkt 52 oraz z dnia 6 listopada 2012 r., *Europese Gemeenschap vs. Otis NV i in.*, sprawa C-199/11, ECLI:EU:C:2012:684, pkt 47.

²⁷ Szerzej R. Grzeszczak, M. Krajewski, *Pojęcie „sąd” w świetle przepisów art. 47 KPP oraz art. 267 TFUE*, „Europejski Przegląd Sądowy” 2014, nr 6, s. 4–14.

stosuje tę interpretację do swojej oceny, czy przepis prawa krajowego nie jest sprzeczny z prawem UE. Procedura ta opiera się zatem na dialogu sądów krajowych z TSUE i służy realizacji zasady lojalnej współpracy oraz zapewnieniu jednolitego stosowania prawa unijnego w państwach członkowskich. Orzeczenie prejudycjalne wyznacza standard dla wszystkich członków UE, ma zatem wpływ nie tylko na system prawa danego państwa, lecz – w sposób harmonizacyjny – także na cały system europejski. Rola pytań i orzeczeń prejudycjalnych wydaje się rosnąć, co wynika z pragmatycznej okoliczności, że dochodzona tą drogą ochrona praw jest – zgodnie ze zgrabną maksymą sformułowaną przez Williama E. Gladstone’a *justice delayed is justice denied* – uzyskiwana szybciej niż w przypadku procedur rozpoznawania spraw przez ETPC.

Trybunał ten uznaje, że ma kompetencje do wypowiedzania się w kwestiach niezależności sądów i niezawisłości sędziowskiej w związku z ich bezpośrednim wpływem na prawa zagwarantowane w EKPC. W zakresie standardów niezależnego i niezawisłego sądu kluczowe znaczenie mają orzeczenia ETPC dotyczące art. 6 tego dokumentu. Gwarancje niezależności i niezawisłości sądów bowiem bezpośrednio wpływają na prawo obywateli do sądu i sprawiedliwego procesu. Naruszeń tego prawa – z punktu widzenia skarżącego – można upatrywać np. w sytuacji, gdy w sprawie przed sądem krajowym orzekał sędzia, który nie jest niezawisły lub nie został odpowiednio powołany.

IV. Rola Trybunału Sprawiedliwości UE

Trybunał Sprawiedliwości UE w dotychczasowej praktyce orzeczniczej analizował gwarancje niezależności i niezawisłości sądu zarówno w aspekcie prawa do sądu, jak i w aspekcie ustrojowym (systemowym) oraz funkcjonalnym. Co istotne, wypowiedział się także *stricte* w sprawach polskich.

Jeszcze przed przyjęciem Karty TSUE podkreślał, że prawo do sądu wynika z zasady rządów prawa²⁸, a istnienie środka ochrony o naturze sądowej przeciwko decyzjom władz krajowych odmawiającym korzyści z prawa do sądu jest konieczne w celu zapewnienia jednostce skutecznej ochrony sądowej²⁹.

Warto na marginesie podkreślić, że w pozapolskiej jurysprudencji, pozostającej jednak w kręgu tzw. kultury prawa Zachodu (choć niekoniecznie w kręgu kultury prawa stanowionego), zdarza się utożsamianie pojęcia rządów prawa, państwa prawa i praworządności pod łącznym pojęciem „rządy prawa” czy „państwo prawa” (ang. *rule of law*, fr. *l'état de droit*), mimo że wedle rodzimej teorii prawa utożsamianie państwa prawa z praworządnością czy z państwem praworządnym i zamienne używanie tych pojęć jest daleko idącym zawężeniem pojęcia państwa prawa, gdyż pojęcie praworządności nie wypełnia całej treści pojęcia państwa prawnego. Rozbieżności semantyczne i lingwistyczne są tu istotne z uwagi na wielojęzyczność prawa unijnego (wcześniej

²⁸ Wyrok TSUE z dnia 1 lutego 2005 r., Komisja vs. Austria, sprawa C-203/03, ECLI:EU:C:2005:76.

²⁹ Wyrok TSUE z dnia 15 października 1987 r., Unicef vs. Heylens, sprawa 222/86, ECLI:EU:C:1987:442.

wspólnotowego) i – co za tym idzie – posługiwanie się pozajęzykowymi regułami wykładni przepisów prawa. Rozbieżności interpretacyjne mogą być wzmacniane również przez różnice w tradycjach prawnych, przekładające się na odmienne rozwiązania instytucjonalne na poziomie krajowym. Warto także zauważyć, że – pozostając przy terminologii anglo- i francuskojęzycznej – pojęcie *rule of law / l'état de droit* (w myśl polskiej tradycji prawnej i językowej dywersyfikowane na dwa pojęcia: „państwo prawa” i „praworządność”) odnosi się do kategorii stanowiącej element kryteriów nabycia członkostwa i następnie zobowiązań państw członkowskich, a nie do samej UE, niebędącej państwem i w związku z tym opartej ustrojowo na tzw. zasadzie przyznania (ang. *principle of conferral*, fr. *principe d'attribution*), ujętej w art. 5 ust. 2 w zw. z art. 4 ust. 1 TUE.

Trybunał Sprawiedliwości UE, podobnie jak i polski TK, wyodrębnił w swoim orzecznictwie następujące elementy składowe prawa do sądu: 1) dostęp do sądu³⁰; 2) niezawisłość³¹ i bezstronność³²; 3) rzetelność³³; 4) jawność³⁴; 5) rozsądny termin wydania rozstrzygnięcia³⁵; 6) prawo do skutecznego środka prawnego (odwoławczego)³⁶.

Zgodnie z utrwalonym orzecznictwem TSUE niezawisłość sądu oznacza, że sąd jest podmiotem trzecim w stosunku do organu wydającego zaskarżane rozstrzygnięcie. Wskazuje to w pierwszej kolejności na ustrojowe cechy organów sądowych, zwłaszcza na ich umocowanie jako władzy zewnętrznej wobec ciała (najczęściej organu administracyjnego), które wydało zaskarżoną decyzję³⁷. Wydaje się to stanowić aspekt ogólnej zasady niezależności sądownictwa od władzy ustawodawczej i wykonawczej. Według TSUE do cech sądu należą przede wszystkim: niezawisłość członków tego organu,

³⁰ *Vide* odnośnie do niezależności od organów administracyjnych Wyrok TSUE z 12 lutego 2015 r., Nóra Baczó i János István Vizsnyiczai vs. Raiffeisen Bank Zrt, ECLI:EU:C:2015:88, pkt 56–57.

³¹ Odnośnie do niezależności od organów administracyjnych *vide* Wyroki TSUE: z dnia 30 marca 1993 r., Pierre Corbiau vs. Administration des Contributions, sprawa C-24/92, ECLI:EU:C:1993:11, pkt 15; z dnia 19 września 2006 r., Graham J. Wilson, sprawa C-506/04, ECLI:EU:C:2006:587. Odnośnie do braku nacisków zewnętrznych *vide* Wyrok TSUE z dnia 4 lutego 1999 r., Josef Köllensperger GmbH & Co. KG and Atzwanger AG vs. Gemeindeverband Bezirkskrankenhaus Schwaz, sprawa C-103/97, ECLI:EU:C:1999:52, pkt 21.

³² *Vide* m.in. Wyrok TSUE z dnia 19 września 2006 r. w sprawie C-506/04, Graham J. Wilson, pkt 53 oraz Wyrok TSUE z dnia 1 lipca 2008 r., Chronopost SA and La Poste vs. Union française de l'express (UFEX), sprawa C-341/06 i C-342/06 P, ECLI:EU:C:2008:375, pkt 54.

³³ *Vide* m.in. Wyroki TSUE: z dnia 6 listopada 2012 r. w sprawie C-199/11, Europese Gemeenschap vs. Otis NV i in., pkt 71 oraz z dnia 6 września 2012 r. w sprawie C-619/10, Trade Agency Ltd. vs. Seramico Investments Ltd., pkt 53.

³⁴ Wyrok TSUE z dnia 26 lutego 2013 r., Stefano Melloni vs. Ministerio Fiscal, sprawa C-399/11, niepubl., ECLI:EU:C:2013:107, pkt 49.

³⁵ *Vide* m.in. Wyroki TSUE: z dnia 29 marca 2012 r., Ufficio IVA di Piacenza vs. Belvedere Costruzioni Srl, sprawa C-500/10, ECLI:EU:C:2012:186, pkt 23; z dnia 26 listopada 2013 r., Groupe Gascogne SA vs. Komisja Europejska, sprawa C-58/12 P, ECLI:EU:C:2013:770, pkt 82–88.

³⁶ *Vide* m.in. Wyroki TSUE: z dnia 23 kwietnia 1986 r., Parti écologiste „Les Verts” vs. Parlament Europejski, sprawa C-294/83, ECLI:EU:C:1986:166; z dnia 15 maja 1986 r., M. Johnston vs. Chief Constable of the Royal Ulster Constabulary, sprawa C-222/84, ECLI:EU:C:1986:206.

³⁷ Wyrok TSUE z dnia 30 marca 1993 r., Pierre Corbiau vs. Administration des Contributions, sprawa C-24/92, ECLI:EU:C:1993:11, pkt 15.

stałość struktury, ustanowienie ustawą, obowiązkowa właściwość, orzekanie w procedurze spornej³⁸, orzekanie na podstawie prawa, wiążąca moc orzeczeń³⁹.

Ponadto TSUE stwierdził, że niezależność powinna być rozpatrywana w dwóch aspektach. W aspekcie zewnętrznym „zakłada ochronę organu przed interwencjami i naciskami zewnętrznymi, mogącymi zagrozić niezależności osądu przez jego członków rozpatrywanych przed nim sporów”. Aspekt wewnętrzny z kolei „łączy się z pojęciem bezstronności i dotyczy jednakowego dystansu do stron sporu i ich interesów związanych z przedmiotem tego sporu”⁴⁰.

Wypracowane w orzecznictwie TSUE przesłanki kwalifikacji organu jako niezależnego i niezawisłego sądu w rozumieniu prawa unijnego można ująć w dwie grupy: 1) grupę cech ustrojowych i 2) grupę cech funkcjonalnych organu sądowego. Do cech ustrojowych zalicza się niezależność organu i niezawisłość jego członków, stałość i utworzenie na podstawie ustawy. Przesłanki funkcjonalne są zbiorem tych cech, które identyfikować można jako „wykonywanie funkcji sądowych”. Zalicza się do nich: wydanie rozstrzygnięcia o sytuacji prawnej jednostki, obowiązkową właściwość, orzekanie w procedurze spornej, orzekanie na podstawie prawa, wiążącą moc orzeczenia i jego względną ostateczność⁴¹.

Przełomowe rozstrzygnięcie, które dało podstawę do zadawania pytań prejudycjalnych o status sędziego także w sytuacji, gdy prawo unijne jest stosowane jedynie potencjalnie, to Wyrok TSUE (Wielka Izba) z dnia 27 lutego 2018 r. w sprawie C-64/16, Associação Sindical dos Juizes Portugueses⁴². Dokonano w nim wykładni art. 19 ust. 1 w zw. z art. 2 TUE na tle sporu dotyczącego tymczasowego obniżenia wynagrodzenia członków portugalskiego *Tribunal de Contas* (trybunału obrachunkowego) w ramach polityki likwidowania nadmiernego deficytu budżetowego. TSUE uznał, że sądy krajowe muszą spełniać unijny standard niezawisłości. Potwierdził jednocześnie, że ma prawo oceny spełniania przez sądy krajowe owego standardu.

Kolejne orzeczenie trybunału mające znaczenie w analizowanych kwestiach to Wyrok TSUE (Wielka Izba) z dnia 25 lipca 2018 r. w sprawie LM, C-216/18 PPU⁴³. Wysoki Sąd Irlandii skierował do TSUE pytania prawne w sprawie dotyczącej wydania obywatela polskiego organom sądowym Rzeczypospolitej, które wystawiły przeciwko niemu europejskie nakazy aresztowania. Sąd irlandzki powziął uzasadnioną wątpliwość, czy

³⁸ Wyroki TSUE: z dnia 19 października 1995 r., Job Centre Coop. ARL., sprawa C-111/94, ECLI:EU:C:1995:340; z dnia 16 grudnia 2008 r., Cartesio, sprawa C-210/06, ECLI:EU:C:2008:723, pkt 57–58 oraz 61.

³⁹ Wyroki TSUE: z dnia 30 czerwca 1966 r., G. Vassen Göbbels, sprawa 61/65, ECLI:EU:C:1966:39; z dnia 6 lipca 2000 r., Katarina Abrahamsson and Leif Anderson vs. Elisabet Fogelqvist, sprawa C-407/98, ECLI:EU:C:2000:367, pkt 29.

⁴⁰ Wyrok TSUE z dnia 31 stycznia 2013 r., H.I.D. i B.A. vs. Refugee Applications Commissioner i in., sprawa C-175/11, ECLI:EU:C:2013:45, pkt 95 i 96. *Confer* także wyroki w sprawie C-506/04, Graham J. Wilson oraz w sprawach połączonych C-341/06 P i C-342/06 P, Chronopost SA and La Poste (UFEX).

⁴¹ Szerzej R. Grzeszczak, M. Krajewski, *op. cit.*, s. 4–14.

⁴² ECLI:EU:C:2018:117.

⁴³ ECLI:EU:C:2018:586.

w sytuacji gdy wykonujący nakaz organ sądowy stwierdził naruszenie przez wydające nakaz państwo członkowskie wspólnej wartości, jaką jest zasada państwa prawnego, o której mowa w art. 2 TUE, i gdy to systemowe naruszenie stanowi z natury podstawową wadę systemu sądownictwa, zastosowanie znajduje – zgodnie z Wyrokiem TSUE z dnia 5 kwietnia 2016 r., Aranyosi i Căldăraru, sprawa C-404/15 i C-659/15 PPU⁴⁴ – wymóg przeprowadzenia w sposób konkretny i dokładny oceny istnienia poważnych i sprawdzonych podstaw do uznania, że dana osoba będzie narażona na ryzyko naruszenia jej prawa do rzetelnego procesu sądowego, ustanowionego w art. 6 EKPC, czy też w takich okolicznościach można uznać, że organ wydający nakaz nigdy nie będzie mógł udzielić żadnych konkretnych gwarancji w zakresie rzetelnego procesu sądowego w odniesieniu do tej osoby, biorąc pod uwagę systemowy charakter naruszenia zasady państwa prawnego, a tym samym wykonujący nakaz organ sądowy nie może być zobowiązany do wykazania, że istnieją takie podstawy. W odpowiedzi na pytania prejudycjalne TSUE orzekł: „Wykładni art. 1 ust. 3 decyzji ramowej Rady 2002/584/WSiSW z dnia 13 czerwca 2002 r. w sprawie europejskiego nakazu aresztowania i procedury wydawania osób między państwami członkowskimi, zmienionej decyzją ramową Rady 2009/299/WSiSW z dnia 26 lutego 2009 r., należy dokonywać w ten sposób, że w sytuacji, gdy wykonujący nakaz organ sądowy, mający zdecydować o przekazaniu osoby wskazanej w europejskim nakazie aresztowania wydanym w celu przeprowadzenia postępowania karnego, posiada informacje, takie jak te zawarte w przyjętym na podstawie art. 7 ust. 1 TUE uzasadnionym wniosku Komisji, mogące wskazywać na istnienie rzeczywistego ryzyka naruszenia prawa podstawowego do rzetelnego procesu sądowego, gwarantowanego przez art. 47 akapit drugi Karty praw podstawowych Unii Europejskiej, ze względu na systemowe lub ogólne nieprawidłowości w zakresie niezawisłości władzy sądowniczej wydającego nakaz państwa członkowskiego, wspomniany organ powinien zweryfikować w sposób konkretny i dokładny”, tj. czy – w aspekcie sytuacji osobistej tej osoby, jak również charakteru przestępstwa, za które jest ścigana, oraz kontekstu faktycznego, stanowiącego podstawę europejskiego nakazu aresztowania, oraz przy uwzględnieniu informacji udzielonych przez wydające nakaz państwo członkowskie na podstawie art. 15 ust. 2 decyzji ramowej 2002/584 ze zmianami – „istnieją poważne i sprawdzone podstawy, aby uznać, że owa osoba będzie narażona na takie ryzyko w wypadku przekazania do tego ostatniego państwa” (pkt 34 i 79 orzeczenia).

Trybunał Sprawiedliwości UE pozostawił zatem sądowi irlandzkiemu ostateczną ocenę, czy prawo polskiego obywatela do sprawiedliwego procesu będzie zagrożone w kontekście naruszenia niezawisłości sądów w Polsce. W motywach uzasadnienia orzeczenia sformułował kilka wskazówek.

Po pierwsze, trybunał zaznaczył, że istnienie rzeczywistego ryzyka narażenia osoby wskazanej w europejskim nakazie aresztowania na naruszenie jej prawa podstawowego do niezawisłego sądu, a w konsekwencji istotnej treści jej prawa podstawowego

⁴⁴ ECLI:EU:C:2016:198.

do rzetelnego procesu sądowego, może pozwolić organowi sądowemu wykonującemu nakaz, w drodze wyjątku, wstrzymać się od wykonania europejskiego nakazu aresztowania. W tym względzie TSUE podkreślił, że zachowanie niezawisłości organów sądowych jest kluczową kwestią dla zapewnienia skutecznej ochrony sądowej jednostek, w szczególności w ramach mechanizmu europejskiego nakazu aresztowania.

Po drugie, trybunał zwrócił uwagę, że w przypadku gdy osoba wskazana w europejskim nakazie aresztowania sprzeciwia się swemu przekazaniu organowi sądowemu wydającemu nakaz i w tym kontekście powołuje się na istnienie systemowych lub ogólnych nieprawidłowości, które według niej mogą mieć wpływ na niezawisłość władzy sądowniczej w wydającym nakaz państwie członkowskim oraz na jej prawo podstawowe do rzetelnego procesu sądowego, wykonujący nakaz organ sądowy powinien w pierwszej kolejności – na podstawie obiektywnych, wiarygodnych, dokładnych i należycie uaktualnionych informacji – dokonać oceny istnienia rzeczywistego ryzyka naruszenia takiego prawa w wydającym nakaz państwie członkowskim, związanego z brakiem niezawisłości sądów tego państwa członkowskiego, z uwagi na takie nieprawidłowości. Zdaniem TSUE informacje zawarte w uzasadnionym wniosku skierowanym przez Komisję Europejską do Rady UE na podstawie art. 7 ust. 1 TUE są szczególnie istotne w kontekście tej oceny.

Po trzecie, trybunał przypomniał, że na wymóg niezawisłości i bezstronności sądów składają się dwa aspekty. Konieczne jest, aby dane organy: 1) wypełniały swoje zadania w pełni autonomicznie, bez nacisków i ingerencji z zewnątrz oraz 2) były bezstronne, co wymaga przestrzegania jednakowego dystansu do stron sporu i ich odpowiednich interesów. Według TSUE wskazane gwarancje niezawisłości i bezstronności narzucają konieczność istnienia zasad, w szczególności dotyczących składu organów sądowych, powoływania ich członków, okresu trwania ich kadencji oraz powodów ich wyłączenia i odwoływania. Wymóg niezawisłości zakłada również, że system środków dyscyplinarnych dla sędziów zawiera niezbędne gwarancje w celu uniknięcia ryzyka wykorzystywania takiego systemu jako mechanizmu politycznej kontroli treści orzeczeń sądowych.

Po czwarte, jak zaznaczył TSUE, jeżeli wykonujący nakaz organ sądowy, w kontekście ww. wymogów niezawisłości i bezstronności, stwierdzi, że w wydającym nakaz państwie członkowskim istnieje rzeczywiste ryzyko naruszenia prawa podstawowego do rzetelnego procesu sądowego, organ ten powinien w drugiej kolejności, w konkretny i dokładny sposób, dokonać oceny, czy w okolicznościach rozpatrywanej sprawy istnieją poważne i sprawdzone podstawy, aby uznać, że ścigana osoba będzie narażona na to ryzyko w następstwie jej przekazania. Ta konkretna ocena jest również konieczna w sytuacji, gdy Komisja Europejska w odniesieniu do wydającego nakaz państwa członkowskiego sporządziła uzasadniony wniosek mający na celu stwierdzenie przez Radę UE istnienia wyraźnego ryzyka poważnego naruszenia przez to państwo członkowskie wartości, o których mowa w art. 2 TUE, a wykonujący nakaz organ sądowy uważa, że dysponuje dowodami mogącymi wykazać istnienie nieprawidłowości systemowych dotyczących tych wartości.

Po piąte, zdaniem TSUE w celu dokonania oceny, czy osoba ścigana będzie narażona na rzeczywiste ryzyko naruszenia jej prawa do sądu, wykonujący nakaz organ sądowy powinien zbadać, w jakim stopniu nieprawidłowości systemowe lub ogólne mogą mieć wpływ na właściwe sądy tego państwa w zakresie prowadzenia postępowania wobec osoby ściganej. Jeżeli z tego badania wynika, że omawiane nieprawidłowości mogą wpływać na te sądy, wykonujący nakaz organ sądowy powinien jeszcze ocenić, czy istnieją poważne i sprawdzone podstawy, aby uznać, że owa osoba będzie narażona na rzeczywiste ryzyko naruszenia jej prawa podstawowego do niezawisłego sądu, a tym samym istotnej treści prawa podstawowego do rzetelnego procesu sądowego w aspekcie jej sytuacji osobistej, jak również charakteru przestępstwa, za które jest ścigana, oraz kontekstu faktycznego, na którym opiera się europejski nakaz aresztowania.

Po szóste, trybunał dodał, że wykonujący nakaz organ sądowy powinien wystąpić do wydającego nakaz organu sądowego o przekazanie wszelkich informacji uzupełniających, niezbędnych jego zdaniem do oceny istnienia takiego ryzyka. W tym kontekście wydający nakaz organ sądowy może dostarczyć wszelkie obiektywne informacje na temat ewentualnych zmian dotyczących warunków ochrony gwarancji niezawisłości sądownictwa, które mogą wykluczać istnienie tego ryzyka dla danej osoby.

Podsumowując, TSUE stwierdził, że jeśli po zbadaniu wszystkich tych informacji wykonujący nakaz organ sądowy stwierdzi istnienie rzeczywistego ryzyka narażenia danej osoby na naruszenie jej prawa podstawowego do niezawisłego sądu, a w konsekwencji istotnej treści jej prawa podstawowego do rzetelnego procesu sądowego w wydającym nakaz państwie członkowskim, wykonujący nakaz organ sądowy powinien wstrzymać się od wykonania europejskiego nakazu aresztowania, który dotyczy tej osoby.

Z punktu widzenia pozycji i roli sądów krajowych w systemie środków odwoławczych „w dziedzinach objętych prawem UE” w rozumieniu art. 19 ust. 1 akapit drugi TUE istotne znaczenie ma według TSUE wymóg niezależności sądów, którego przestrzeganie są zobowiązane zapewnić państwa członkowskie. Wymóg niezależności sądu, o czym już była mowa, a co trybunał niniejszym podkreślił, obejmuje dwa aspekty: o charakterze zewnętrznym oraz o charakterze wewnętrznym. Jak podsumował TSUE, „gwarancje niezawisłości i bezstronności wymagają istnienia zasad, w szczególności co do składu organu, powoływania jego członków, okresu trwania ich kadencji oraz powodów ich wyłączenia lub odwołania, pozwalających wykluczyć, w przekazaniu uczestników postępowania, wszelką uzasadnioną wątpliwość co do niezależności tego organu od czynników zewnętrznych oraz neutralności względem ścierających się przed nim interesów”⁴⁵, w szczególności „wolność sędziów od wszelkiego rodzaju

⁴⁵ Wyroki TSUE: z dnia 19 września 2006 r., G.J. Wilson, sprawa C-506/04, ECLI:EU:C:2006:587, pkt 53 i przytoczone tam orzecznictwo; z dnia 25 lipca 2018 r., Minister for Justice and Equality (Nieprawidłowości w systemie sądownictwa), sprawa C-216/18 PPU, ECLI:EU:C:2018:586, pkt 66 i przytoczone tam orzecznictwo.

ingerencji lub nacisków z zewnątrz wymaga [...] określonych gwarancji, takich jak nieusuwalność, chroniących osoby, którym powierzono zadanie sądenia⁴⁶ (pkt 74 i 75).

Kolejny wyrok istotny z punktu widzenia zasady niezależności sądów i zasady niezawisłości sędziowskiej TSUE (Wielka Izba) wydał w dniu 19 listopada 2019 r. Był to wyrok w sprawach połączonych C-585/18, C-624/18 i C-625/18, A.K. vs. Krajowa Rada Sądownictwa oraz PC, DO vs. Sąd Najwyższy. W omawianym wyroku trybunał stworzył jednoznaczny i precyzyjny standard oceny niezawisłości i bezstronności sądu, obowiązujący we wszystkich krajach UE⁴⁷. Zaprezentował szczegółowo kryteria oceny niezależności organu biorącego udział w procedurze powoływania sędziów (pkt 133–144) oraz niezawisłości sędziów (pkt 145–153). W uzasadnieniu orzeczenia stwierdził jednoznacznie, że „wymóg niezawisłości sędziowskiej, stanowiącej integralny element sądenia, wchodzi w zakres istoty prawa do skutecznej ochrony sądowej oraz prawa podstawowego do rzetelnego procesu sądowego, które to prawo ma fundamentalne znaczenie jako gwarancja ochrony wszystkich praw wywodzonych przez jednostki z prawa Unii, oraz zachowania wartości wspólnych państwom członkowskim wyrażonych w art. 2 TUE, w szczególności wartości państwa prawnego” (pkt 120).

Dokonując wykładni art. 47 Karty, TSUE odwołał się do orzecznictwa ETPC odnoszącego się do art. 6 ust. 1 EKPC, zgodnie z którym to postanowienie wymaga, aby sądy były niezależne zarówno od stron, jak i od władzy wykonawczej i ustawodawczej. Według utrwalonego orzecznictwa ETPC w celu ustalenia, czy sąd można uznać za „niezawisły” w rozumieniu art. 6 ust. 1 EKPC, należy zwrócić uwagę m.in. na sposób powoływania jego członków i długość ich kadencji, na istnienie gwarancji chroniących ich przed naciskami z zewnątrz oraz na to, czy dany organ przejawia oznaki niezależności. „Bezstronność” w rozumieniu art. 6 ust. 1 EKPC, także zgodnie z utrwalonym orzecznictwem ETPC, można oceniać w różny sposób, tj. poprzez podejście subiektywne, uwzględniające osobiste przekonania i zachowanie sędziego, czyli poprzez zbadanie, czy wykazał on stronniczość lub osobiste uprzedzenia w danej sprawie, jak również poprzez podejście obiektywne polegające na ustaleniu, czy sąd zapewnia, w szczególności z uwagi na swój skład, gwarancje wystarczające do wykluczenia wszelkich uzasadnionych wątpliwości co do jego bezstronności. Obiektywna ocena bezstronności polega na stwierdzeniu, czy niezależnie od indywidualnego zachowania sędziego pewne weryfikowalne fakty dają podstawy do podejrzeń co do jego stronniczości. Zgodnie z orzecznictwem ETPC przy dokonywaniu oceny, czy istnieją podstawy do obaw, że wymogi niezawisłości lub obiektywnej bezstronności nie zostaną w danej sprawie spełnione, bierze się pod uwagę punkt widzenia strony, choć nie odgrywa on decydującej roli; decydującym czynnikiem jest to, czy dane obawy

⁴⁶ *Vide* podobnie Wyrok TSUE z dnia 25 lipca 2018 r., Minister for Justice and Equality (Nieprawidłowości w systemie sądownictwa), sprawa C-216/18 PPU, ECLI:EU:C:2018:586, pkt 64 i przytoczone tam orzecznictwo.

⁴⁷ *Vide* np. M. Safjan, *Prawo do skutecznej ochrony sądowej – refleksje dotyczące wyroku TSUE z 19.11.2019 r. w sprawach połączonych C-585/18, C-624/18, C-625/18, „Palestra”* 2020, nr 5, s. 5–29.

można uznać za obiektywnie uzasadnione. Trybunał zwracał jednocześnie uwagę na znaczenie zaufania, które sądy w społeczeństwie demokratycznym powinny budzić w jednostkach⁴⁸ (pkt 126–130).

W kwestiach ustroju i funkcji sądownictwa administracyjnego nie można pominąć Wyroku TSUE (Wielka Izba) z dnia 29 lipca 2019 r. w sprawie C-556/17, Alekszjij To-rubarov vs. Bevándorlási és Menekültügyi Hivatal⁴⁹. Wyrok został wydany w odpowiedzi na pytanie prejudycjalne Sądu Administracyjnego i Pracy w Peczu. Trybunał orzekł: „Artykuł 46 ust. 3 dyrektywy Parlamentu Europejskiego i Rady 2013/32/UE z dnia 26 czerwca 2013 r. w sprawie wspólnych procedur udzielania i cofania ochrony międzynarodowej w związku z art. 47 Karty praw podstawowych Unii Europejskiej należy interpretować w ten sposób, iż w okolicznościach takich jak rozpatrywane w postępowaniu głównym, w których sąd pierwszej instancji stwierdził, po pełnym rozpatrzeniu *ex nunc* wszystkich istotnych okoliczności faktycznych i prawnych przedstawionych przez osobę ubiegającą się o udzielenie ochrony międzynarodowej, że na podstawie kryteriów przewidzianych w dyrektywie Parlamentu Europejskiego i Rady nr 2011/95/UE z dnia 13 grudnia 2011 r. w sprawie norm dotyczących kwalifikowania obywateli państw trzecich lub bezpaństwowców jako beneficjentów ochrony międzynarodowej, jednolitego statusu uchodźców lub osób kwalifikujących się do otrzymania ochrony uzupełniającej oraz zakresu udzielanej ochrony wspomniany wnioskodawca powinien uzyskać taką ochronę z powodu, na który powołał się w uzasadnieniu swojego wniosku, lecz następnie organ administracyjny lub organ *quasi*-sądowy wydał decyzję o przeciwnej treści, bez wskazania, że ujawniły się nowe okoliczności wymagające przeprowadzenia nowej oceny potrzeby zapewnienia wnioskodawcy ochrony międzynarodowej, sąd ten powinien zmienić decyzję niezgodną z jego wcześniejszym wyrokiem i zastąpić ją własnym rozstrzygnięciem w sprawie wniosku o udzielenie ochrony międzynarodowej, w razie potrzeby odstępując od stosowania przepisów krajowych, które zakazują mu takiego działania”. W uzasadnieniu TSUE stwierdził, że z uwagi na konieczność udzielenia skutecznej ochrony międzynarodowej sąd rozpoznający w takiej sprawie powinien orzec merytorycznie, niezależnie od przepisów prawa krajowego, które nakazują wydanie wyroku kasatoryjnego.

V. Rola Europejskiego Trybunału Praw Człowieka

Europejski Trybunał Praw Człowieka również zabiera głos w materii niezależności sądów i niezawisłości sędziowskiej. Jak wspomniano, trybunał ten uznaje, że ma kompetencje, by wypowiadać się w tych kwestiach w związku z ich bezpośrednim wpływem na prawa zagwarantowane w Konwencji, w szczególności na prawo obywateli do sądu

⁴⁸ Trybunał odwołał się, w szczególności, do Wyroków ETPC: z dnia 6 listopada 2018 r. w sprawie Ramos Nunes de Carvalho e Sá vs. Portugalia, skargi nr 55391/13, 57728/13 i 74041/13, oraz z dnia 6 maja 2003 r. w sprawie Kleyn i in. vs. Niderlandy, skargi nr 39343/98, 39651/98, 43147/98 i 46664/99.

⁴⁹ ECLI:EU:C:2019:626.

i sprawiedliwego procesu (art. 6 EKPC). Prawo to może być naruszone *inter alia*, jeśli w sprawie obywatela wypowiada się sędzia, który nie jest niezawisły lub nie został odpowiednio powołany.

W ramach konwencyjnych gwarancji prawa do sądu i utrwalanych w orzecznictwie ETPC w ostatnich latach standardów w tym zakresie, które mogą być punktem odniesienia w bieżącej działalności sądów administracyjnych, na uwagę zasługują (chronologicznie):

1) Wyrok ETPC (Wielkiej Izby) z dnia 19 kwietnia 2007 r. w sprawie Vilho Eskelinen i in. vs. Finlandia, skarga nr 63235/00;

2) Wyrok ETPC (Wielkiej Izby) z dnia 23 czerwca 2016 r. w sprawie Baka vs. Węgry, skarga nr 20261/12⁵⁰;

3) Wyrok ETPC (Wielkiej Izby) z dnia 25 września 2018 r. w sprawie Denisov vs. Ukraina, skarga nr 76639/11⁵¹;

4) Wyrok ETPC (Wielkiej Izby) z dnia 1 grudnia 2020 r. w sprawie Guðmundur Andri Ástráðsson vs. Islandia, skarga nr 26374/18.

W wyroku Wielkiej Izby w sprawie Vilho Eskelinen i inni vs. Finlandia ETPC stwierdził, że art. 6 Konwencji ma zastosowanie w sporach odnoszących się do powołania na urząd sędziego i awansowania, chyba że państwo wykaże, iż łącznie występują dwie okoliczności. Po pierwsze, w danym prawie krajowym doszło do wyraźnego wyłączenia dostępu do sądu pewnej kategorii funkcjonariuszy cywilnych. Po drugie, nawet jeśli do wyłączenia dostępu dochodzi, musi być ono oparte na „obiektywnych racjach związanych z interesem państwa” (*objective grounds in the State's interest*). Trybunał zatem na podstawie art. 6 ust. 1 EKPC zbudował standard konwencyjny i związany z nim dwuczłonowy test kontrolny, który w kolejnych latach był wielokrotnie wykorzystywany do wszelkich kategorii sporów dotyczących sędziów. Test ten znalazł zastosowanie w sprawach związanych z rekrutacją lub mianowaniem sędziów⁵²; ich promowaniem⁵³, przeniesieniem⁵⁴ czy z usunięciem z funkcji lub zawodu⁵⁵.

W sprawie Guðmundur Andri Ástráðsson vs. Islandia, skarga nr 26374/18, trybunał w składzie Wielkiej Izby zbadał, czy naruszenia procedury powoływania sędziów prowadzą do naruszenia prawa do sądu w rozumieniu art. 6 ust. 1 EKPC⁵⁶.

Europejski Trybunał Praw Człowieka w składzie Wielkiej Izby orzekł, że w sprawie doszło do naruszenia art. 6 ust. 1 EKPC w zakresie, w jakim przepis ten gwarantuje prawo

⁵⁰ *Vide* tłumaczenie wyroku dostępne na: <<http://www.nsa.gov.pl/orzecznictwo-etpc.php>>, dostęp 4 XI 2022.

⁵¹ *Vide* tłumaczenie wyroku dostępne na: <<http://www.nsa.gov.pl/orzecznictwo-etpc.php>>, dostęp 4 XI 2022.

⁵² Np. Wyrok ETPC z dnia 26 lipca 2011 r. w sprawie Juričić vs. Chorwacja, skarga nr 58222/09.

⁵³ Np. Decyzja z dnia 19 października 2012 r. w sprawie Dzhidzheva-Trendafilova vs. Bułgaria, skarga nr 12628/09.

⁵⁴ Np. Wyrok ETPC z dnia 18 września 2012 r. w sprawie Ohneberg vs. Austria, skarga nr 10781/08.

⁵⁵ Np. Wyrok ETPC z dnia 5 lutego 2009 r. w sprawie Olujic vs. Chorwacja, skarga nr 22330/05.

⁵⁶ Wcześniej został w tej sprawie wydany Wyrok (Izby) z dnia 12 marca 2019 r., w którym ETPC stwierdził naruszenie Konwencji.

do rozpoznania sprawy „przez sąd ustanowiony ustawą”. W uzasadnieniu trybunał doprecyzował swoje orzecznictwo na tle art. 6 ust. 1 EKPC. Stwierdził, że ocena, czy doszło do naruszenia prawa do rozpoznania sprawy „przez sąd ustanowiony ustawą”, wymaga przeprowadzenia testu składającego się z trzech etapów (elementów).

Po pierwsze, należy zbadać, czy w sprawie doszło do rażącego naruszenia prawa krajowego. W tym zakresie ETPC będzie się kierował przede wszystkim ustaleniami sądów krajowych, ale nawet jeśli te nie stwierdzą, że do takiego naruszenia doszło, trybunał będzie mógł dokonać własnej, odmiennej oceny.

Po drugie, konieczne jest rozważenie, czy naruszone przepisy prawa krajowego miały podstawowe znaczenie z punktu widzenia procedury powołań sędziowskich.

Po trzecie, niezbędne jest ustalenie, czy naruszenia prawa krajowego zostały skutecznie zbadane i naprawione przez sądy krajowe.

Trybunał podkreślił, że celem tak ukształtowanego testu jest zapewnienie, by jedynie najpoważniejsze błędy (wadliwości) prowadziły do naruszenia art. 6 EKPC. Zbyt szeroka wykładnia „prawa do rozpoznania sprawy przez sąd ustanowiony ustawą”, zakładająca jego naruszenie nawet w przypadku wystąpienia drobnych, technicznych nieprawidłowości, mogłaby doprowadzić do pogwałcenia zasady pewności prawa.

Stosując tak sformułowany test do zawisłej sprawy, ETPC stwierdził, że doszło do naruszenia art. 6 ust. 1 EKPC. Naruszenia prawa w procesie powołań sędziów islandzkich miały bowiem charakter oczywisty (zostały stwierdzone wyrokiem islandzkiego Sądu Najwyższego) i dotyczyły przepisów mających fundamentalne znaczenie z perspektywy całego przebiegu procedury powołań. Odnosząc się do trzeciego elementu testu, trybunał zwrócił uwagę, że orzekając w sprawie skarżącego, islandzki Sąd Najwyższy w zasadzie w ogóle nie dokonał oceny, czy doszło do naruszenia prawa do rozpoznania sprawy „przez sąd ustanowiony ustawą”, uznając, że skoro do powołania doszło, to jest ono prawnie skuteczne. Zdaniem ETPC tak daleko posunięta powściągliwość sędziowska była nie do pogodzenia ze standardami wynikającymi z art. 6 EKPC.

VI. Zakończenie

Ustrój sądownictwa krajowego, w tym sądów administracyjnych, to kwestia regulowana przepisami konstytucyjnymi i ustawowymi jako normatywnymi wyznacznikami i gwarancjami pozycji judykatury w systemie podzielonej władzy. Konstytucja RP opiera funkcjonowanie sądów na takich fundamentach, jak niezależność sądów i niezawisłość sędziowska, co można odczytywać w kategoriach atrybutów demokratycznego państwa prawnego. Z kolei związanie się państwa zobowiązaniami międzynarodowymi (w tym prawem międzynarodowym publicznym o charakterze regionalnym, którym jest prawo Rady Europy) oraz zobowiązaniami wynikającymi z członkostwa w UE spowodowało, że sądy funkcjonują w wieloskładnikowym (multicentrycznym) porządku prawnym. Przy rozstrzyganiu konkretnych spraw sięgają zatem nie tylko do regulacji krajowego prawodawcy i krajowego orzecznictwa.

Szczególnie znamienne jest to, że sądy krajowe, stosując prawo UE, są sądami unijnymi i w tym zakresie powinny spełniać również standardy (wymogi) niezależności i niezawisłości, które z punktu widzenia prawa do sądu i prawa do skutecznej ochrony sądowej, mających fundamentalne znaczenie jako gwarancja ochrony wszystkich praw wywodzonych przez jednostki z prawa UE, służą zachowaniu wartości wspólnych państwom członkowskim, wyrażonych w art. 2 TUE, zwłaszcza wartości państwa prawnego.

Gwarancje niezawisłości i związanej z nią bezstronności sędziowskiej *in genere* wymagają istnienia zasad odnoszących się, w szczególności, do składu organu, powoływania jego członków, okresu trwania ich kadencji oraz powodów ich wyłączenia lub odwołania, pozwalających wykluczyć, w przekonaniu jednostek, wszelką uzasadnioną wątpliwość co do niezależności tego organu od czynników zewnętrznych oraz neutralności względem ścierających się przed nim interesów. Nie ma wątpliwości, że niezależność sądów, niezawisłość i bezstronność sędziowska mają charakter uniwersalny w zbiorze zasad i wartości wyznaczających standardy demokratycznego państwa prawnego.

Bibliografia

Źródła

- Decyzja ETPC z dnia 19 października 2012 r. w sprawie Dzhidzheva-Trendafilova vs. Bułgaria, skarga nr 12628/09.
- Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności, Dz.U. z 1993 r. nr 61, poz. 284.
- Rezolucja Komitetu Ministrów Rady Europy nr (78)8 z dnia 2 marca 1978 r., <https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016804e2bb2>.
- Traktat lizboński, Dz.U. z 2009 r. nr 203, poz. 1569.
- Wyjaśnienia dotyczące Karty praw podstawowych, Dz. Urz. UE z 2007 r. nr 303, poz. 17.
- Wyrok ETPC z dnia 6 maja 2003 r. w sprawie Kleyn i in. vs. Niderlandy, skargi nr 39343/98, 39651/98, 43147/98 i 46664/99.
- Wyrok ETPC (Wielkiej Izby) z dnia 19 kwietnia 2007 r. w sprawie Vilho Eskelinen i in. vs. Finlandia, skarga nr 63235/00.
- Wyrok ETPC z dnia 5 lutego 2009 r. w sprawie Olujić vs. Chorwacja, skarga nr 22330/05.
- Wyrok ETPC z dnia 26 lipca 2011 r. w sprawie Juričić vs. Chorwacja, skarga nr 58222/09.
- Wyrok ETPC z dnia 18 września 2012 r. w sprawie Ohneberg vs. Austria, skarga nr 10781/08.
- Wyrok ETPC (Wielkiej Izby) z dnia 23 czerwca 2016 r. w sprawie Baka vs. Węgry, skarga nr 20261/12.
- Wyrok ETPC (Wielkiej Izby) z dnia 25 września 2018 r. w sprawie Denisov vs. Ukraina, skarga nr 76639/11.
- Wyrok ETPC z dnia 6 listopada 2018 r. w sprawie Ramos Nunes de Carvalho e Sá vs. Portugalia, skargi nr 55391/13, 57728/13 i 74041/13.
- Wyrok ETPC z dnia 12 marca 2019 r. w sprawie Guðmundur Andri Ástráðsson vs. Islandia, skarga nr 26374/18.

- Wyrok ETPC (Wielkiej Izby) z dnia 1 grudnia 2020 r. w sprawie Guðmundur Andri Ástráðsson vs. Islandia, skarga nr 26374/18 (jako wynik postępowania *quasi*-odwoławczego do wyroku z dnia 12 marca 2019 r. w tej samej sprawie).
- Wyrok Sądu (druga izba) z dnia 7 grudnia 2010 r., Sofiane Fahas vs. Rada UE, sprawa T-49/07, ECLI:EU:T:2010:499.
- Wyrok Sądu z dnia 20 września 2011 r., Evropaiki Dynamiki – Proigmena Systimata Tilepi-koinonion Pliroforikis kai Tilematikis AE vs. Europejski Bank Inwestycyjny (EBI), sprawa T-461/08, ECLI:EU:T:2011:494.
- Wyrok TK z dnia 9 czerwca 1998 r., sygn. akt K 28/97, OTK ZU 1998, nr 4, poz. 50.
- Wyrok TK z dnia 24 października 2007 r., sygn. akt. SK 7/06, OTK ZU 2007, nr 9, seria A, poz. 108.
- Wyrok TK z dnia 14 listopada 2007 r., sygn. akt SK 16/05, OTK ZU 2007, nr 10, seria A, poz. 124.
- Wyrok TK z dnia 27 maja 2008 r., sygn. akt SK 57/06, OTK ZU 2008, nr 4, seria A, poz. 63.
- Wyrok TK z dnia 4 listopada 2010 r., sygn. akt K 19/06, OTK ZU 2010, nr 9, seria A, poz. 96.
- Wyrok TK z dnia 6 listopada 2012 r., sygn. akt K 21/11, OTK ZU 2012, nr 10, seria A, poz. 119.
- Wyrok TK z dnia 23 maja 2018 r., sygn. akt SK 15/15, OTK ZU 2018, seria A, poz. 35.
- Wyrok TSUE z dnia 30 czerwca 1966 r., G. Vassen Göbbels, sprawa 61/65, ECLI:EU:C:1966:39.
- Wyrok TSUE z dnia 23 kwietnia 1986 r., Parti écologiste „Les Verts” vs. Parlament Europejski, sprawa C-294/83, ECLI:EU:C:1986:166.
- Wyrok TSUE z dnia 15 maja 1986 r., M. Johnston vs. Chief Constable of the Royal Ulster Constabulary, sprawa C-222/84, ECLI:EU:C:1986:206.
- Wyrok TSUE z dnia 15 października 1987 r., Unicef vs. Heylens, sprawa 222/86, ECLI:EU:C:1987:442.
- Wyrok TSUE z dnia 30 marca 1993 r., Pierre Corbiau vs. Administration des Contributions, sprawa C-24/92, ECLI:EU:C:1993:11.
- Wyrok TSUE z dnia 19 października 1995 r., Job Centre Coop. ARL., sprawa C-111/94, ECLI:EU:C:1995:340.
- Wyrok TSUE z dnia 22 października 1998 r., IN.CO.GE., sprawy połączone od C-10/97 do C-22/97, ECLI:EU:C:1998:498.
- Wyrok TSUE z dnia 4 lutego 1999 r., Josef Köllensperger GmbH & Co. KG and Atzwanger AG vs. Gemeindeverband Bezirkskrankenhaus Schwaz, sprawa C-103/97, ECLI:EU:C:1999:52.
- Wyrok TSUE z dnia 6 lipca 2000 r., Katarina Abrahamsson and Leif Anderson vs. Elisabet Fogelqvist, sprawa C-407/98, ECLI:EU:C:2000:367.
- Wyrok TSUE z dnia 25 lipca 2002 r., Unión de Pequeños Agricultores vs. Rada UE, sprawa C-50/00, ECLI:EU:C:2002:462.
- Wyrok TSUE z dnia 1 lutego 2005 r., Komisja vs. Austria, sprawa C-203/03, ECLI:EU:C:2005:76.
- Wyrok TSUE z dnia 19 września 2006 r., G.J. Wilson vs. Ordre des avocats du barreau de Luxembourg, sprawa C-506/04, ECLI:EU:C:2006:587.
- Wyrok TSUE z dnia 1 lipca 2008 r., Chronopost SA and La Poste vs. Union française de l’express (UFEX), sprawa C-341/06 P i C-342/06 P, ECLI:EU:C:2008:375.
- Wyrok TSUE z dnia 16 grudnia 2008 r., Cartesio, sprawa C-210/06, ECLI:EU:C:2008:723.
- Wyrok TSUE z dnia 29 marca 2012 r., Ufficio IVA di Piacenza vs. Belvedere Costruzioni Srl, sprawa C-500/10, ECLI:EU:C:2012:186.
- Wyrok TSUE z dnia 6 września 2012 r., Trade Agency Ltd. vs. Seramico Investments Ltd., sprawa C-619/10, niepubl., ECLI:EU:C:2012:531.
- Wyrok TSUE z dnia 6 listopada 2012 r., Europese Gemeenschap vs. Otis NV i in., sprawa C-199/11, ECLI:EU:C:2012:684.

- Wyrok TSUE z dnia 31 stycznia 2013 r., H.I.D. i B.A. vs. Refugee Applications Commissioner i in., sprawa C-175/11, ECLI:EU:C:2013:45.
- Wyrok TSUE z dnia 26 lutego 2013 r., Stefano Melloni vs. Ministerio Fiscal, sprawa C-399/11, niepubl., ECLI:EU:C:2013:107.
- Wyrok TSUE z dnia 26 listopada 2013 r., Groupe Gascogne SA vs. Komisja Europejska, sprawa C-58/12 P, ECLI:EU:C:2013:770.
- Wyrok TSUE w pełnym składzie z dnia 18 grudnia 2014 r., ECLI:EU:C:2014:2454.
- Wyrok TSUE z dnia 12 lutego 2015 r., Nóra Baczó i János István Vizsnyczai vs. Raiffeisen Bank Zrt, sprawa C-567/13, ECLI:EU:C:2015:88.
- Wyrok TSUE z dnia 5 kwietnia 2016 r., Aranyosi i Căldăraru, sprawa C-404/15 i C-659/15 PPU, ECLI:EU:C:2016:198.
- Wyrok TSUE z dnia 27 lutego 2018 r., Associação Sindical dos Juizes Portugueses vs. Tribunal de Contas, sprawa C-64/16, ECLI:EU:C:2018:117.
- Wyrok TSUE (Wielka Izba) z dnia 25 lipca 2018 r., Minister for Justice and Equality (Nieprawidłowości w systemie sądownictwa), sprawa C-216/18 PPU, ECLI:EU:C:2018:586.
- Wyrok TSUE (Wielka Izba) z dnia 29 lipca 2019 r., Alekszij Torubarov vs. Bevándorlási és Menekültügyi Hivatal, sprawa C-556/17, ECLI:EU:C:2019:626.
- Wyrok TSUE (Wielka Izba) z dnia 19 listopada 2019 r., A.K vs. Krajowa Rada Sądownictwa oraz PC, DO vs. Sąd Najwyższy, sprawy połączone C-585/18, C-624/18 i C-625/18, ECLI:EU:C:2019:982.
- Zalecenie Komitetu Ministrów Rady Europy nr R(81)7 z dnia 14 maja 1981 r., <<https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=090000168050e7e4>>.
- Zalecenie Komitetu Ministrów Rady Europy nr R(84)15 z dnia 18 września 1984 r., <<https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016804e3398>>.
- Zalecenie Komitetu Ministrów Rady Europy nr R(86)12 z dnia 16 września 1986 r., <https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=09000016804f7b86>.
- Zalecenie Komitetu Ministrów Rady Europy nr R(94)12 z dnia 13 października 1994 r., <<https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016804c84e2>>.
- Zalecenie Komitetu Ministrów Rady Europy nr R(2000)2 z dnia 19 stycznia 2000 r., <<https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=334147&Sector=secCM&Language=lanEnglish&Ver=original>>.
- Zalecenie Komitetu Ministrów Rady Europy nr R(2010)3 z dnia 24 lutego 2010 r., <https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016805cf8e9>.
- Zalecenie Komitetu Ministrów Rady Europy nr R(2010)12 z dnia 17 listopada 2010 r., <https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=09000016805afb78>.

Piśmiennictwo

- Chlebny J., *Europejskie standardy procedury administracyjnej i sądowniczoadministracyjnej*, [w:] *Postępowanie administracyjne w Europie*, red. Z. Kmiecik, Wolters Kluwer Polska, Warszawa 2010.
- Chmielarz-Grochal A., *Bezpośrednie stosowanie art. 45 ust. 1 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, „Przeгляд Prawa Konstytucyjnego” 2016, nr 3.
- Grzeszczak R., Krajewski M., *Pojęcie „sąd” w świetle przepisów art. 47 KPP oraz art. 267 TFUE*, „Europejski Przeгляд Sądowy” 2014, nr 6.
- Grzeszczak R., Szmigielski A., *Sądowe stosowanie Karty Praw Podstawowych UE w odniesieniu do państw członkowskich – refleksje na podstawie orzecznictwa Trybunału Sprawiedliwości i praktyki sądów krajowych*, „Europejski Przeгляд Sądowy” 2015, nr 10.

- Kloska G., *Pojęcie, teorie i badania wartości w naukach społecznych*, Dom Wydawniczy PWN, Warszawa 1982.
- Kordela M., *Zasady prawa. Studium teoretycznoprawne*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2014.
- Korybski A., *Norma – instytucja: gotowe rozwiązania dylematów decyzyjnych*, [w:] *Pochodzenie, tworzenie i efektywność prawa*, red. P. Chmielnicki, LexisNexis, Warszawa 2014.
- Safjan M., *Prawo do skutecznej ochrony sądowej – refleksje dotyczące wyroku TSUE z 19.II.2019 r. w sprawach połączonych C-585/18, C-624/18, C-625/18*, „Palestra” 2020, nr 5.
- Uniwersalny słownik języka polskiego PWN*, red. S. Dubisz, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2008.
- Wróbel A., *Autonomia proceduralna państw członkowskich. Zasada efektywności i zasada efektywnej ochrony sądowej w prawie Unii Europejskiej*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2005, nr 1.
- Wróbel A., Półtorak N., komentarz do art. 47 KPP, [w:] *Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej. Komentarz*, red. A. Wróbel, Wydawnictwo C.H.Beck, Warszawa 2013.